

УДК 347

В.М. АЛІЄВА-БАРАНОВСЬКА, канд. юрид. наук, Міжрегіональна академія управління персоналом

ДРУГИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС СРСР

Ключові слова: Цивільний кодекс, основи цивільного законодавства, Верховна Рада, пандекти, цивільне право

Вивчення «Основ цивільного законодавства Союзу РСР і республік» від 31.05.1991 р. допоможе виявити спільне і відмінне між цими «Основами» і Цивільним кодексом України від 16.01.2003 р. та зрозуміти шляхи його вдосконалення, позбавляючись недоліків, привнесених в Кодекс з «Основ».

Цивільні кодекси України завжди знаходилися у полі уваги теорії і практики. Відомими вітчизняними цивілістами зарекомендували себе Д.В. Боброва, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, О.А. Підпригора, В.В. Луць, О.А. Пушкін, З.В. Ромовська, М.М. Сибільов, Я.М. Шевченко. Мета статті – висвітлити структуру та основні положення зазначених «Основ».

Слід зазначити, що 6-ти томна «Юридична енциклопедія» [1] не містить інформації ні про «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік» від 08.12.1961 р., ні про «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік» від 31.05.1991 р. Але ці два документи справили важливий вплив на формування цивільного права України, і їх потрібно знати, а не замовчувати. Для юридичної громадськості України «Основи-1991» є практично невідомим актом, тому новизна статті полягає у висвітленні основних аспектів зазначених «Основ-1991», а також низки недоліків, які механічно було перенесено в Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року і яких необхідно позбутися в цивільному праві незалежної України.

Тим не менш, вітчизняні науковці не виявили масового інтересу до «Основ» з огляду на відсутність їх практичного застосування в умовах незалежної України.

«Основи цивільного законодавства Союзу СРСР і республік» від 31.05.1991 року можна вважати Другим союзним Цивільним кодексом [2], ухваленим, коли президентом СРСР був Михайло Сергійович Горбачов. Перший же Цивільний кодекс СРСР, це «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 08.12.1961 р. [3]. Керівником держави на той час був Микита Сергійович Хрущов. Отже, ці Кодекси можна відповідно назвати «горбачовський» і «хрущовський».

Слід звернути увагу читача на назву «Основ»-1991, у заголовку яких пропущено слово «союзних». На нашу думку – не дарма, оскільки у ті часи розпаду Радянського Союзу автономні республіки (а були вони у складі Росії, Грузії, Азербайджану і Узбекистану) розпочали «піднімати голови». Щоправда, не скрізь, але вимагаючи для себе більше прав. Чечня проголосила незалежність; це пізніше зробила й Абхазія. До руху за незалежність приєдналася Південна Осетія, яка за радянських часів статусу автономної республіки не мала, а була лише автономною областю. Важкою в часи розпаду СРСР та деякий час після того, була й ситуація в Татарстані. Саме тому й у назві «Основ» республіки згадано, але не зазначено, які саме: союзні та/чи автономні.

Нагадаємо, що Верховна Рада СРСР у першій половині дня 31.05.1991 року ухвалила названі вище «Основи», а у другій половині дня ухвалила Закон СРСР «Про винаходи». При цьому, у Законі йшлося про такі аспекти власності, які врегулювалися «Основами», й «Основи» потрібно було ухвалювати раніше, ніж закон про винаходи.

Зазначені «Основи» були оприлюднені 26.06.1991 року; вважалося, що вони стануть «модельним Цивільним кодексом» для суб'єктів СРСР. Але «Основи» впродовж певного часу після розпаду Радянського Союзу слугували Російській Федерації як тимчасовий Цивільний кодекс до ухвалення та набрання чинності постійного. Тому російська юридична громадськість з «Основами» знайома, та для України вони не мали жодного правового значення.

Те, що ми називаємо першим Цивільним кодексом СРСР («Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік») можна вважати і другим Цивільним кодексом СРСР, якщо за точку відліку брати Цивільний кодекс РРФСР від 31.10.1922 року. З нього копіювали свої Цивільні кодекси усі союзні республіки.

Наприкінці існування СРСР виникла потреба у нових «Основах» – великому за обсягом документі, в цілому, важливому. За структурою «Основи» склалися з розділів, які поділялися на глави й статті.

Для наочності подаємо назви лише розділів і глав. Назви статей не зазначаємо, бо їх аж 170.

Розділ I. Загальні положення.

Глава 1. Основні положення (статті 1–8).

Глава 2. Суб'єкти цивільних прав (статті 9–25).

Глава 3. Угоди (статті 26–30).

Глава 4. Цінні папери (статті 31–38).

Глава 5. Відрахунок термінів податкової давності (статті 39–43).

Розділ II. Право власності. Інші речові права.

Глава 6. Загальні положення (статті 44–53).

Глава 7. Захист прав власності та інших речових прав (статті 54–56).

Розділ III. Зобов'язальне право.

Глава 8. Загальні положення про зобов'язання (статті 55–73).

Глава 9. Купівля-продаж (статті 74–84).

Глава 10. Оренда (статті 85–88).

Глава 11. Найм житлового приміщення (статті 89–90).

Глава 12. Підряд (статті 91–98).

Глава 13. Перевезення (статті 99–105).

Глава 14. Страхування (статті 106–108).

Глава 15. Розрахунки і кредитування (статті 109–114).

Глава 16. Доручення (статті 115–118).

Глава 17. Комісія (статті 119–121).

Глава 18. Спільна діяльність (статті 122–125).

Глава 19. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди та безпідставного збагачення (статті 126–133).

На цьому виділення глав чомусь припинилося, але нумерація розділів і статей продовжувалася, тому конструкційної одноманітності законодавцеві не вдалося досягти.

Розділ IV. Авторське право (статті 134–143).

Розділ V. Право на винахід та інші результати творчості, що використовуються у виробництві (статті 144–152).

Розділ VII. Правоздатність іноземних громадян та юридичних осіб. Застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів (статті 156–170).

«Основи» мали запроваджуватися з 01.01.1992 року. Щодо цивільних правовідносин, що виникали до 01.01.1992 року, «Основи» мали застосовуватися до тих прав і обов'язків, які виникали після вказаної дати. Передбачалися й інші перехідні положення.

В «Основах» 1991 року вбачаються конструкційні елементи «Основ» 1961 року. В них також не вдалося повністю та чітко розвести «загальну» і «спеціальну» частини. Пандектизм – присутній, але до кінця не доведений; найпоширенішими є пандекти першого розділу. Там встановлено, що цивільним законодавством регулюються товарно-грошові та інші, засновані на рівності учасників, майнові відносини, а також пов'язані з майновими особисті немайнові відносини.

Учасниками цивільних правовідносин визнавалися: громадяни (фізичні особи); юридичні особи; держава; а також автономні та адміністративно-територіальні утворення. Передбачалося, що цивільне законодавство не застосовуватиметься до відносин, що базуються на адміністративному та іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій окрім встановлених законом винятків.

До об'єктів цивільних прав законодавець зарахував речі, гроші, цінні папери, інше майно (у тому числі майнові права), винаходи, промислові зразки, твори науки, літератури і мистецтва, інші результати інтелектуальної діяльності, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. До об'єктів цивільних

прав не були зараховані послуги, але майно було поділене на нерухоме і рухоме.

У статті 5-й законодавець закликав поважати моральні принципи суспільства та правила ділової етики. Німецькі правники такі норми називають «каучуковими».

Цивільне законодавство не охороняє права, якщо вони здійснюються всупереч з призначенням цих прав. Підприємцям заборонено використання цивільних прав з метою обмеження конкуренції.

Передбачався захист цивільних прав:

- судом;
- господарським судом;
- арбітражним судом;
- третейським судом;
- в адміністративному порядку.

Учасники цивільних правовідносин вважалися добросовісними доти, поки не доведено інше. Особа, право якої порушено, може вимагати відшкодування збитків, якщо законодавство не передбачає іншого.

Як і раніше, передбачався цивільно-правовий захист честі, гідності і ділової репутації. Встановлювалося відшкодування збитків і моральної шкоди та спростування відомостей, що хибили честь, гідність і ділову репутацію. Сформульовано колізійні прив'язки щодо застосування законодавства певної республіки на території іншої республіки СРСР.

Цивільна правоздатність визнавалася рівною мірою за всіма громадянами, вона виникала в момент народження людини і закінчувалася її смертю. Цивільна дієздатність у повному обсязі виникала з настанням повноліття. Встановлювався шлюбний виняток. Обсяг дієздатності неповнолітніх мав визначатися законодавством республік. Зберігалася визнання громадянина відсутнім безвісти та оголошення людини померлою.

Низку статей було відведено юридичним особам; поміж них виділено комерційні і некомерційні. Некомерційні організації могли опікуватися підприємництвом лише в межах, необхідних для досягнення статутних цілей.

До господарських товариств зараховувалися: повне товариство, командитне товариство,

товариство з обмеженою відповідальністю і товариство з додатковою відповідальністю, акціонерне товариство; містилися їх критерії.

«Основам» відомі виробничі кооперативи, орендні і колективні підприємства, державні та інші підприємства, засновані на праві господарського відання, дочірні підприємства, господарські об'єднання, філіали та представництва. Держава мала брати участь у відносинах, регульованих цивільним законодавством на рівних засадах з іншими учасниками цих відносин.

Угоди визнавалися односторонніми, двосторонніми і багатосторонніми, письмовими простими, письмовими з нотаріальним засвідченням, усними, біржовими.

В «Основах 1991» з'явилися цінні папери (облігацій, чеки, векселі, акції, коносаменти, ощадні сертифікати тощо), які могли бути пред'явницькими, ордерними та іменними. Зберігався загальний термін позовної давності – 3 роки. Права всіх власників захищалися рівним чином. Власність не розглядалася як нічим не обмежена, вона могла бути спільною, частковою, загальною. Сформульовано право повного господарського відання, право оперативного управління. Не обмежувалися склад, кількість і вартість майна, придбаного громадянином відповідно до законодавства. Перелічено об'єкти права власності громадянина, юридичної особи і держави.

«Основам» відомі конфіскація і реквізиція. Зобов'язання виникали з договору чи на інших підставах, передбачених у статті 3 «Основам». Зафіксовано критерії суттєвих умов договору. «Основи» оперують поняттями «оферта» і «акцепт».

Під час тлумачення договору суд, арбітражний суд, третейський суд мають брати до уваги буквальні значення, що містяться в договорі. «Основи» містили положення щодо попереднього договору, договору на користь третьої особи, покладення виконання договору на третю особу, солідарного обов'язку, солідарної вимоги, забезпечення виконання зобов'язань, уступки вимоги і переведення боргу.

З достатніми подробицями в «Основах» описано купівлю-продаж, оренду, підряд, найм житлового приміщення, перевезення, страхування, розрахунки й кредитування, доручення, комісію, спільну діяльність. При цьому, якісь екстраординарні положення там відсутні, в тому числі, й щодо делікту. Залишався генеральний делікт, який доповнювався відповідальністю за шкоду, спричинену:

- незаконними діями державних органів;
- джерелами підвищеної небезпеки;
- недоліками товарів і робіт.

Моральна шкода компенсувалася за рішенням суду незалежно від відшкодування майнової шкоди. Шкода відшкодувалася її спричинювачем за наявності його вини.

Розділ IV «Авторське право» і розділ V «Право на винахід та інші результати творчості, що використовуються у виробництві», як здається, засмічено публічно-правовими аспектами, замість того, щоб максимально концентруватися на цивільно-правових аспектах. Це зауваження стосується й секретів виробництва.

У розділі VI «Спадкове право» йшлося про успадкування. Зберігалось успадкування за законом і за заповітом. Перше з цих формулювань вважаємо невірним. Складається враження, що успадкування за заповітом є незаконним, оскільки є успадкування за законом. Слід було називати «унормованим спадкуванням» («статутарним успадкуванням» тощо). Однозначно слід прибрати з назви згадку про закон, бо закон передбачає і заповіт. У статті 157 передбачено, що зміст іноземного права встановлюється відповідно до офіційного тлумачення норм, практичного застосування та доктрини у тій чи іншій іноземній державі. На іноземне право треба дивитися не очима вітчизняного правника, а очима відповідного іноземного правника.

Радянське право могло застосовуватися до цивільних правовідносин з іноземним елементом лише тоді, коли зміст норм іноземного права не вдалося встановити, не дивлячись на докладені до цього зусилля. Іноземні грома-

дяни в особи без громадянства користувалися в СРСР цивільною правоздатністю нарівні з радянськими громадянами. Окремі винятки встановлювалися союзними законодавчими актами. Цивільна дієздатність іноземного громадянина визначалася за правом країни, громадянином якої він був.

Розділ VII «Основ» – це, за сутністю своєю, стислий виклад матеріально-правових і колізійних норм міжнародного приватного права. Якихось особливих новел зазначений розділ не містив. У СРСР спеціального закону про міжнародне приватне право не було. В Україні він з'явився із запізненням (Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 р. № 2709–IV).

Підсумовуючи, зазначимо наступне:

1. При вивченні курсу цивільного права України не слід замовчувати «Основи-1991» та в розумних обсягах вивчати їх. Знання цього нормативного акту є цілком корисним.

2. Доцільно перекласти українською мовою текст «Основ-1991», а також створити навчальний посібник з «Основ-1991», у якому висвітлити історію створення та ухвалення цього, без сумніву, віхового документа.

3. «Основи-1991» можна використовувати для своєрідного майстер-класу з метою їх удосконалення і надання максимально можливого пандектизму викладеним у цих положеннях. Наявний текст – ще далекий від однозначного розподілу на загальну і спеціальну частини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; [редкол.: Шемшученко Ю. С. (голов. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 6 : Т–Я, 2004. – 765 с.

2. Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик // Известия. – 26.06.1991. – № 26.

3. Сборник законов СССР. 1938–1967 : в двух томах. – Т. 2. – Москва : Изд-во «Извес-

тия советов депутатов трудящихся СССР», | 1968. – 896 с.

Алієва-Барановська В. М. Другий Цивільний кодекс СРСР / В. М. Алієва-Барановська // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 6–10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_3.pdf

Висвітлені основні положення «Основ цивільного законодавства Союзу РСР і Республік», прийняті 31.05.1991 року. «Основи» повинні були бути використані в якості цивільних кодексів для республік колишнього СРСР, якщо би були прийняті в тому ж році. «Основи» 1991 року призначались для регулювання цивільно-правових відносин у пост-соціалістичному суспільстві, у той же час структура закону не повинна розглядатися в якості найбільш досконалої.

Алиева-Барановская В.М. Второй Гражданский кодекс СССР

Освещены основные положения «Основ гражданского законодательства Союза ССР и Республик», принятые 31.05.1991 года. «Основы» должны были быть использованы в качестве гражданских кодексов для республик бывшего СССР, если бы были приняты в том же году. «Основы» в 1991 году предназначались для регулирования гражданско-правовых отношений в пост-социалистическом обществе, в то же время структура закона не должна рассматриваться в качестве наиболее совершенной.

Alieva-Baranovskaja V.M. Second Civil Code of the USSR

Highlights the key provisions of the «Essentials of Civil Law of the Union of SSR Republic», passed on May 31st, 1991. «Essentials» were to be used as a Civil Code for the former Soviet republics, if they were taken in the same year. «Essentials» in 1991 were intended to regulate civil-law relations in the post-socialist society, while at the same time, the structure of the law should not be considered as the most perfect.